

TÜRKÇEDE EŞ SESLİ SON ÇEKİM EDATI *bile* VE KUVVETLENDİRME EDATI *bile*

The Homonym Postposition bile “with” and Conjunction bile “even” in Turkish

Mustafa ÖNER*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 7-21

Öz: Batı Türkçesinin ilk metinlerinde, “birlikte, beraber” anlamında çok yaygın biçimde görülen bile sözünün kökeninin Eski Türkçe birle biçimine dayandığı açıktır. Tarama Sözlüğü içinde üç anlamı bulunan çok anlamlılaştırılmış (polisemik) bile “1. Birlikte, beraber. 2. Dahî, de. 3. İle” biçiminde verilen edatın örneklerine bakınca, Eski Türkçe birle biçiminden /r/ ünsüzünün zayıflaması (reduction) ile oluştuğu anlaşılıyor. XI. yüzyılda birle ve bile biçimlerinin aynı sıklıkta kullanıldığı veriler, /r/ ünsüzünün epeyce erken bir çağda zayıflayıp düştüğünü gösterir. Bun un yanı sıra kökenleri farklı olan ET birle ve Oğuzca ile “birlikte, beraber, ile” edatlarının +n vasıta kalıplaşmasıyla genişleyen birlen ~ ilen şekilleri de vardır. Batı Türkçesinin ilk yüzyıllarında bağlama edatı olarak kullanılan arkaik bile “ile” edatıyla eş sesli (homonym) olan bile “dahî, da” edatı daima bağlama ve özellikle de kuvvetlendirme işlevinde olmuştur. Makalede özellikle bile kuvvetlendirme edatının kullanımı ve kökeni sorununa odaklanılmaktadır. İncelemeden çıkan sonuca göre, Batı Türkçesi başlarında görülen arkaik bile “ile” bağlama edatı ile hâlen Türkiye Türkçesinde kullanılan bile “dahî, da” kuvvetlendirme edatı, kökenleri, söz dizimindeki morfolojileri ve anlamları bakımından farklı olan, eş sesli sözler olarak kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Türkçe çekim morfolojisi, çekim edatı, bile kuvvetlendirme edatı, Türkçe köken bilgisi.

Abstract: It is obvious that the origin of the word *bile* which is seen widely in the sense of “Together” in the first texts of West Turkic is based on Old Turkic *birle* form. Polysemic *bile*, which has three meanings in Tarama Sözlüğü, can be seen from the examples of the postposition given in the form of “1. Together , 2. Too, either 3. With “, it is understood that the Old Turkic *birle* form is dropped by the weakening of the /r/ consonant. In the 11th century, the *birle* and *bile* forms were used at the same frequency, indicating that the /r/ consonant weakened and drop in a rather early period. In addition to this, there are also forms that expand with the “+n” instrumental stereotypes *birlen~ilen* of Old Turkic *birle* and Oğuz ile postpositions “ together, with”, which have different origins. In the early centuries of the West Turkic, the archaic *bile* “with” postposition, which is homonym with *bile* “too”, used as an binding postposition, have always been the function of binding and especially intensivumung. The article focuses specifically on the use of *bile* intensivumung postposition and the root cause problem. According to the results of the investigation, the archaic binding postposition *bile* ”with” which seen at the beginning of West Turkic and the

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, mustafa.oner@ege.edu.tr. Gönderim Tarihi: 07.08.2018 / Kabul Tarihi: 28.11.2018

intensivuming postposition bile “too, either” which is stil used in Turkish, should be regarded as homonym words whose origins are different in terms of their morphology and meanings.

Keywords: Old Turkic, conjugational morphology in Turkic, postposition, conjunction bile, Turkic etymology.

G. Karaağaç “Edat Üzerine Düşünceler” başlıklı yazısının hemen başında şü belirlemeyi yapmaktadır: “*Edat* terimi, bugünkü Türk dilciliğinde, çekimlik bağılı birimlerin ekleşmemiş olanları için kullanılmaktadır. Osmanlı dilcilik geleneğinde *edat* terimi, bütün yapım ekleri, çekim ekleri ile bugün *edat* olarak bildiğimiz, çekim, bağlama ve ünlem edatları gibi ekleşmemiş bağılı birimler için kullanılır ve ‘tek başına anlamı ve kullanımı olmayan, ancak söz kök ve gövdelerinden sonra gelerek, yeni sözler türeten veya bu sözlerin bir araya gelişini sağlayan dil birimi’ diye tanımlanırdı. Bu eski ve doğru tanım, bağılı birim olmanın, ekleşme süreciyle ilgili bir konu olmaması gerçeğinden kaynaklanıyordu. Bir söz veya söz öbeğinin bağılı birim oluşu, onun bir bağılı bilginin adı olarak kullanılışıyla ilgilidir. İşte eskiden ekleşmiş veya ekleşmemiş, yapımlık ve çekimlik bütün bağılı biçim birimleri için kullanılan *edat* sözü, günümüzde, yalnızca çekimlik bağılı biçim birimlerin ekleşmemiş olanları için kullanılmaktadır. Bugünkü anlamıyla edatlar, dilde bağımsız olarak var olamayan, yani kendi başlarına değil, söz, söz öbeği ve cümle gibi dil birimlerini bir araya getiren (bağlama edatları), onları çekime sokan (çekim edatları) veya söz cümleler kuran (ünlem edatları) dil birimleridir.” (Karaağaç, 2009: 157-158).

K. Grønbech Eski Türkçedeki kelime sınıflarını belirlerken adlar ve fiiller ne kadar kesin ve şüphesiz şekilde birbirlerinden ayırt ediliyorsa zarflar ve edatların da o derecede müphem ve oynak olduğunu ve bu kadroya daima adlar ve fiillerden yeni biçimlerin katıldığını belirtmektedir (Grønbech 1995: § 24).

N. Hacıeminoğlu “Türk Dilinde Edatlar” başlıklı öncü çalışmasında bu kelime türünün başlıca ayırt edici özelliğini tek başına anlam taşımaması ve çekime girmemesi olarak belirtirken edatların isimler ve fiillerden farklı üçüncü bir kelime türü olduğunu vurgulamıştır (Hacıeminoğlu 1974: V).

Yakın zamanlarda “Türk Dillerinde Sontakılar” adlı kapsamlı bir monografi yazan Yong-Song Li de diğer Altay dillerinde olduğu gibi Türk yazı dili ve lehçelerinde de edatların diğer kelime türlerinden daha zayıf ve sonradan gelişmiş bir kategoriye ait olduğunu dile getirmiştir (Li, 2004: 27).

T. Banguoğlu da bağlam (*conjonction*) sınıfının daha geç gelişmesini iki sebeple açıklamaktadır: “a) Türk dilleri ifadede kısalığı, dolayısıyla bağılımsızlığı (*asyndète*) tercih etmişlerdir. Bugün de özellikle konuşmada türlü bağlamların işleyişini farklı tonlarla yerine getiririz, bağlamları az kullanırız. b) Türkçe zengin bir zarffiller sistemi geliştirmiş olup ilintili bağlam cümleleri yerine daha çok karmaşık zarffil cümlelerini kullanır” (Banguoğlu 1974: 394).

Biz de Türkçede edatları ve onların bir isim veya fiilden gelişen melez kökenlerini incelerken gramerdeki bir evrim olan bu *edatlaşma* süreci ile ilgilenmiş ve bu sözlerin dilin morfosentaksında gerideki söze bağlanan, yani eklenme yönüne giren kelimeler

olması ve nihayet bazılarının da ses ve şekil evrimleri geçirerek belli ekler haline gelmesi, *ekleşmesi* olgusuna değinmiştik (Öner 1999; 2003; 2004a; 2004b).

Burada da Türkiye Türkçesindeki *bile* “dahi” bağlama ve kuvvetlendirme edatı (*bağlam, bağlaç*) üzerine odaklanıp özellikle Batı Türkçesinin ilk devrinde görülen *bile* “beraber, birlikte, ile” zarfı ve edatıyla ilişkisine değinmek istiyoruz.

1. Çekim Edatı *birle* > *bile*

Batı Türkçesinin ilk metinlerinde, “birlikte, beraber” anlamında çok yaygın biçimde görülen *bile* sözünün kökeninin Eski Türkçe *birle* biçimine dayandığı açıktır. Bu metinlerin söz varlığını toplayan *Tarama Sözlüğü* içinde üç anlamı bulunan çok anlamlılaşmış (*polisemik*) bir söz gibi [1. Birlikte, beraber. 2. Dahi, de. 3. İle] verilen *bile* edatının örneklerine bakınca, bu *bile* “birlikte, beraber” son çekim edatının ET *birle* biçiminden /r/ ünsüzünün zayıflaması (*reduction*) ile oluştuğu anlaşılıyor:

“Süleyman Paşa Bolayır’ı aldıka Gazi Timur Bey *bile* idi. Oruç Bey, Tevârih-i Al-i Osman XV. yy.; *Hakkın emri bile ferman iriştî*. Çengname Ahmet Dâi, XV. yy.” (TS I: 550-552). Anadolu’da Türk edebiyatının kurucularından sayılan Ahmed-i Dâî’nin bütün divan metninde *bile* “ile” edatının sadece bağlama işleviyle geçtiği, kuvvetlendirme işlevi bulunan Türkiye Türkçesindeki gibi bir *bile* bağlama ve kuvvetlendirme edatının henüz bulunmadığı tespit edilmektedir (krş. Özmen, 2001: 529).

Yunus Emre dilinde de *bile* bağlama ve kuvvetlendirme edatının olmadığını görüyoruz: *Kimseden ayrı görme her birile bile gör / Cümle ‘alem toludur berr ile bahr içinde* vb. örneklerde hep “birlikte, beraber” anlamı yaygındır (bk. Durmaz 2008: 416; § 2526).

Şeyhoğlu’nun *Marzubânnâme Tercümesi* metnindeki *bile* “birlikte, beraber” zarfı da çok ilgi çekicidir: *bile varayın, girü başdan çıkarayın* (6a-12); *pes bir gün av kâsdına çıkdı. Ol şehzadeyi bile aldı* (12b-5) Bu kullanımların pek arkaik olduğu ve *bile* edatından önceki ET *birle* > *bile* “birlikte” zarfına dayandığı açıktır (bk. Korkmaz 1973: 316).

Dede Korkut Kitabı metninde de sadece Eski Türkçeden kalan arkaik *bile* “ile” edatının kullanıldığını, *bile* kuvvetlendirme edatının bulunmadığını görüyoruz (krş. Ergin 1963: 49). Fuzuli Divanında 6 adet arkaik *birle* ve 15 adet *ilen* tespit edilmişken metnin tamamında *ile* edatı yaygındır (Karataş 2005: 436-444).

2. Eski Türkçe *birle* > *bile*

Kâşgarlı Mahmud *birle* “ile, birlikte” edatını *ol menig birle erdi* “O benimle birlikteydi” cümlesi üzerinden tanıtırken “Hafifletme gayesiyle *re* (*r*) atılır ve *bile* denir” diye yazdığına göre (DLT 190) XI. yüzyılda dahi içteki /r/ ünsüzü zayıflayıp düşmüştür. Nitekim Divanu Lugâti’t-Türk ile çağdaş olan Kutadgu Bilig’de *birle* edatı ile hemen hemen aynı sıklıkta ikincil *bile* edatı da kullanılmış olduğuna bakarak (KB 1979: 81; 92) içteki zayıf /r/ ünsüzünün epeyce erken devirlerde düştüğü tahmin edilebilir.

Bu ET *birle* biçiminin beraberlik bildiren *birge* “birlikte” biçimi gibi *bir* “aynı” isim kökeninden geldiği açıktır. Eski Türkçede aslı *birle* biçiminin de önce “birlikte” anlamında zarf olarak kullanıldığı ve sonra edatlaştığı anlaşılıyor. Nitekim *Drevnetyurkskiy slovar*’ (Leningrad 1969) yazarları da *birle* biçiminin önce zarf ve sonra da edat olan kullanımlarını ayrı maddeler hâlinde vermişlerdir (DTS 102):

Zarf: *Edgü yavlak bulsar birle bulalım.*(KP 30)

Edat: *Eçim kağan birle ilgerü yaşıl ügüz Şantuñ yazıka tegi süledimiz.* (KT 17).

M. Erdal, Eski Türkçe gramerinde *birle* “ile beraber” biçiminin –IA zarf eki taşıyan bir “bir” kökeninden gelen ve daha sonraki Eski Türkçe kaynaklarda da /t/ ünsüzünün kaybiyla oluşan *bilen* veya vasıta ekinin genişlemesiyle oluşan *birle* şeklini de anmıştır. M. Erdal, T. Tekin (1968) tarafından *bir* kökü üzerine tasarlanan +I- isimden fiil gövdesinin -A zarfı türevinin Eski Türkçede bulunmadığını belirtmiş; ardından A. Gabain’in Eski Türkçe gramerindeki *bir+i-l-* fiilinin -A zarfının da mümkün olmadığını da göstermiştir (Erdal 2004: 333).

M. Erdal daha önce Eski Türkçe söz yapımı üzerine yazdığı monografisinde de bu -IA ekinin işlevini ayrıntısıyla tartışmış ve bu arada *birle* biçimini de incelemiştir: “-IA biçiminin çok eski olduğu açıktır: *birle* “ile beraber” biçiminin bir ürünü de zamirlerin ve iyelik biçimlerinin akkuzatif halini alan gerçek bir edattır. -IA Osmanlı Türkçesinde XVI. yüzyıla kadar pek üretkendi, daha sonra da yerini +IA-cA biçimi aldı” (Erdal 1991: 404). M. Erdal’ın karşılaştırma için andığı ET *tegirmile*, *üzele*, *basala*, *tünle*, *arala* vb. zarfları konumuz olan zarf kökenli *birle* edatının köken bilgisi bakımından çok değerlidir (Erdal 1991: 403-406).

H. Şirin de Kül Tigin yazıtını tahlil ederken *birle* son çekim edatına denk morfolojileri olan *arala*, *tañla*, *tirigle*, *tünle*, *yañla* zarflarını da anmış ve bu edatı Tulum (1993) ve Ercilasun (2008) tarafından dile getirilen enklitik (–IA) ile birleştirmiştir (Şirin 2015: 88).

Bu *birle* biçiminin kökeni konusunda araştırma literatüründe başlangıçtan beri değişik görüşler vardır:

J. Deny (1921) anıtsal Türkçe gramerinde belirlediği morfeplerin adını vermeden “Çağataycanın *bir-le-n* (*bi-le-n*) ve *bir-le* ilgiçleri Osmanlıcanın *i-le-n* ve *i-le* ilgiçleriyle aynı manadadır” demektedir (Deny 1941: § 877).

K. Grønbech (1936) Eski Türkçe *birle* edatının sayı adı *bir* ve *-la* ekinden meydana geldiğini belirtmiştir (bk. Grønbech 1995 § 26).

A. von Gabain (1941) tasarladığı *bir + i - l -* “birleşmek, bir olmak” fiil gövdesinin *birile > *birle* “ile” zarf fiil biçimini göstermiştir (ETG § 276). Ancak A. von Gabain’in tasarladığı bu *biril-* “bir olmak” fiili Eski Türkçe anıtlarda görülmez (krş. Sevortyan 1978: 151).

R. R. Arat *Atabetü'l-Hakâyık* yayımının notlarında *birle* biçimindeki -la/ -le eklerinin kökeni belirlemenin zor olduğunu ifade ettikten sonra, Bang’ın *birle* < *bir-le* (*ile*) açıklamasını şimdilik kabul etmek gerektiğini, ancak *ile* biçiminin eski metinlerde kullanılmamasından ötürü kesin bir şey söylemenin de zor olduğunu vurgulamıştır (Arat 1951: 139-140).

C. Brockelmann (1954) *il-* fiilinden gelen *ile* zarf fiilinin ön sesteki ünlüsünü kaybederek *böyle*, *şöyle* sözlerinde olduğu gibi *tirikle*, *tañla*, *tünle*, *künle* biçimlerinin de oluştuğunu belirtmiştir (Brockelmann 1954: 182).

Batı Türkçesinin oluştuğu süreçte bu arkaik *bile* (< *birle*) edatının yerini Oğuz sahasında yaygın olan *ile* edatına bıraktığı anlaşılıyor. Ancak biz çağdaş Türkçede kullanıla gelen *bile* kuvvetlendirme edatının bununla eş sesli ayrı bir biçim olduğunu belirtmek istiyoruz. C. Brockelmann'ın Orta Asya İslami edebiyat dillerinin Doğu Türkçesi gramerinden (1954) beri *ile* edatıyla birlikte değerlendirilen *bile* biçiminin ses ve şekil olarak benzerliği ve anlam yakınlığı bu konuda görüş bildiren yazarları yanıltmış olmalıdır.

Nitekim A. N. Kononov da Türkiye Türkçesi gramerinde *ile* edatının örneklerini tahlil ederken *birlen* > *bilen* > *bile* > *ile* biçiminde bir fonetik değişim süreci tasarlamış ve baştaki /b/ ünsüzünün ortadan kalktığını belirtmiştir (Kononov 1956: § 666).

Bize göre bu *ile* edatının bulunmadığı Eski Türkçe örneklerinin *ile* edatıyla birleştirilmesi kabul edilemez; *ile* edatı ve ekleşmiş biçimleri (*atile* > **atula* > *atla*; **arabayile* > **arabayıla* > *arabayla* vb.) hep Batı Türkçesi ile sınırlıdır, Eski Türkçede *il-* “takılmak, ilişmek” (DLT 287) fiili bulunsa da bu devirde henüz *ile* edatından ve ondan ekleşen -*IA* ekinden söz edilemez.

M. Mansuroğlu da Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcılarını kapsamlı biçimde incelerken (1955) ET *birle* bağlama edatını (< *bir ile*) yapısıyla gösterip tarihi ve çağdaş lehçelerdeki örneklerini vermiştir (Mansuroğlu 1955: 62).

M. Ergin Türk dil bilgisinde işlevini “dahi”nin daha kuvvetlisi olan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatı” diye verdiği *bile* biçiminin kökenini de *bir* ve *ile*'nin birleşmesinden doğan *birle* vasıta edatı” olarak açıklamıştır (bk. Ergin 1983: § 628).

G. Clauson'un (1972) *birlen* biçiminin “bir olmak” anlamındaki *birle-* fiilinin isim biçiminden kısaltılmış olduğuna dair tahlili (EDPT 364) Eski Türkçe yazıtlar yoklandığında anılan *birle-* “bir olmak” fiili bulunmadığı için bu görüş kabul edilemez hâldedir.

T. Banguoğlu gramerinde birleşik isimlerin bir alt türü olarak belirttiği takı öbeği için *bir-ile* > *bile* örneğini göstermiş, dolayısıyla *bile* edatını birleşik isim olarak kabul etmiştir (Banguoğlu 1974: § 271).

N. Hacıeminoğlu “Türk Dilinde Edatlar” başlıklı geniş çaplı monografisinde *birle* ve ondan gelişen *bile* “ile, birlikte, beraber” edatları hakkında önceki görüşleri değerlendirip *bir+ile* yapısını izah etmiştir (Hacıeminoğlu 1974: 18; 22). Araştırma literatüründe C. Brockelmann'ın eserinden beri (1954) bilinen *bir + ile* kuruluşundaki *ile* edatının Eski Türkçe söz varlığında bulunmadığını (bk. EDPT: 126) ve ET *birle* > EAT *bile* edatını *ile* edatının ekleşmesiyle açıklamanın zor olduğunu burada tekrar etmek gerekir.

A. M. Şerbak'ın karşılaştırmalı gramer denemeleri dizisinde, Türkçe zarflar ve edatlar üzerine yazdığı eserinde (1987) tarihî yazı dilindeki *birlen* > *bilen* > *bile* edatının çağdaş Türk yazı dillerindeki bütün şekillerini vermektedir: Alt. *minañ*; Kzk., Kırg. *menen*; Kum. *bulan*; Bşk., Tat. *bëlen*; Trkm. *bilen*; Özb. *bilan*; Krç.-Blk. *bıla*; Kry. *bile*; Kklp. *menen*, *benen* vs. (Şerbak 1987: 80).

A. M. Şçerbak'ın A. G. Mogamedov'a atfen gösterdiği Kumukça *bulan* (< bu zamiri + *lan* birliktelik eki) açıklaması ise pek şüpheli bir etimolojidir. Tarihî *bilen* edatının Kumukçada ilk hecede yuvarlak ünlüye dönen ikincil biçiminin *bu* zamir köküyle birleştirilmesi bize göre anlamca imkânsızdır (Şçerbak 1987: 81).

E. V. Sevortyan Türk yazı dillerinin etimolojik sözlüğü içindeki *birlen* maddesinde literatürdeki bütün açıklamaları üç öbek altında toplamıştır:

- 1.) Sayı adı bir + la (+lan) zarf eki yapısındaki tahlil W. Radloff tarafından yapılmış ve daha sonra da V. Bang, K. Grønbech, G. Ramstedt tarafından da desteklenmiştir.
- 2.) A. von Gabain ise gramer yapısını belirtmeden ve sondaki -A ekini göstermeden *biril-* fiilinin türevi olarak vermiştir.
- 3.) N. Poppe, V. Kotviç ve M. Räsänen de *birlen* biçiminden *birle*'nin geldiğini; *-la* eki taşıyan isim kökenli fiilin bir *-len* ögesi oluşturduğunu tahlil ederler. N. Poppe sondaki *-n* morfeminin fiil ismi, V. Kotviç ise komitatif veya enstrumental olduğunu belirtir. (Sevortyan 1978: 150).

A. M. Şçerbak “*birlen* ~ *bilen* ~ *minen* ~ *inen* ~ *ilen* ~ *ile* son çekim edatından *-ben*, *-pen*, *-men*, *-nen*, *-len*, *-be*, *-pe*, *-ne*, *-le* ekleri türemiştir” derken işlevleri de ortak olan *birle* ve *ile* edatlarını âdeta fonetik bir türev gibi anmaktadır (Şçerbak 1994: 319).

Zafer Önler, “Türkçedeki -LA Zarf Eki” adlı çalışmasında, Eski Türkçe döneminden itibaren görülen +LA'yı zarf eki olarak tahlil etmiş ve bu ekin “ile” kelimesinden kaynaklanabileceği görüşüne karşı çıkmıştır (Önler 1992: 9-10).

M. Tulum “La/Le Ekine Dair” başlıklı yayınında *öyle*, *dünle*, *tañla* biçimlerindeki -LA ekinin *ile* edatından eski bir şekil olduğunu tespit etmektedir (Tulum 1993: 161-162).

K. Tiken “Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller” başlıklı monografisinde *birle* > *bile* yapısı hakkındaki görüşleri değerlendirip Batı Türkçesinin ilk devrine ait metinlerden taradığı örnekleri ayrıntısıyla tasnif etmiş ve şu hükmü vermiştir: “Bile’ye gelince, bu sahada önceleri edat, zarf ve üsteleme ilave ifadeli bağlaç olarak kullanılmış; sonra sadece beklenmezlikli /yetenmezlikli ilave ifadesiyle kullanılan bir bağlaç haline gelmiştir” (Tiken 2004:8). Yazar böylece *bile* çekim edatından anlam ve işlev bakımından bir genişlemeyle *bile* kuvvetlendirme edatının geliştiğini belirtmektedir.

M. Duman “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde -LA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine” başlıklı makalesinde Eski Anadolu Türkçesinde *ile* edatının ekleştiği *-ile* / *-ila* > *-le* / *-la* biçimleriyle ET -LA ekli biçimleri anlam ve işlev bakımından tam olarak ayırmıştır. Konumuza dair değerlendirmesi ise şöyledir: “Örneklerden de görüleceği üzere ekin kullanım sahası oldukça sınırlıdır. Nitekim *bile* (<*bir+le*), *öğle* (<*öd+le*) gibi kelimelerde kalıntısı devam edegelen +LA, Eski Türkiye Türkçesi dışındaki devrelerde ve Batı Türkçesi dışındaki alanlarda belli kelimelerde kalıplaşmış (ölü) bir yapıyı eki görüntüsündedir (Duman 2008: 346).

A. B. Ercilasun “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” başlıklı yazısında bu morfem hakkında öne sürülen bütün görüşleri inceleyip genel dil biliminde *enklitik* hakkındaki bilgi ve teoriler üzerine odaklanırken ET *birle* yapısını da bu bağlamda değerlendirmiştir (Ercilasun 2008: 35-36).

Fevzi Ersoy Çuvaş Türkçesindeki +IA Eki Üzerine başlıklı makalesinde bu ek üzerine bütün literatürü değerlendirdikten sonra Çuvaşçadan fişlediği bütün +IA ekli kullanımları tahlil etmiştir (Ersoy 2013). Bunlar arasından vasıta, tarz, zaman, benzerlik bildiren zarf örneklerinin ET +IA ekinden geliştiği açıktır; *Kazahla* “Kazakça”, *Kumıkla* “Kumukça” gibi dil adlarındaki yapım ekinin de aynı morfeme dayanması Türk yazı dilleri içinde ilginç bir özelliktir (Ersoy 2013: 66-67).

Biz de ilkin “Edatlı İsim Çekimi” başlıklı makalemizde ET *birlen* şeklinin +IA vasıta ekinin donuklaştığı isim kökenli *birle* “birlikte” zarfı üzerinden (ayrıca +n vasıta eki kalıplaşmasıyla *bir + le + n*) edatlaştığını göstermeye çalışmıştık (bk. Öner 1999). Ardından ET *inim kül tigin birle sözleşdimiz* gibi kullanımlardaki *birle* biçiminin önce “bir yerde, ortaklaşa” zarf anlamıyla kalıplaştığını ve bu zarf üzerinden gramerleşip evrilerek eklenme yönüne girip “ile” anlamında edatlaştığını dile getirmiştik (Öner 2004a). Edatın yapısında kalıplaşan eklerin (+IA_n) çağdaş Doğu Türkçesinde sayı adlarından beraberlik zarfları yaptığını da E. N. Necip’in Yeni Uygurca sözlüğünden ekleyelim: YUyg. *ikkilen* “ikisi beraber”; *üçülen* “üçü beraber” *törtülen* “dördü beraber” (Necip 1995: 174; 444; 424).

3. Batı Türkçesinde *bile* ~ *ile* Çekim Edatları

Bu *bilen* edatı üzerine görüş bildiren yazarların Batı Türkçesi tarihî metinlerinde kaydedilen ve Anadolu ağızlarında da saklanan ve zaten anlamdaşı olan *ilen* edatını şekilce birleştirme gayretine burada dikkat çekmeliyiz: ET *il-* “takılmak, ilişmek” (bk. DLT 287) fiil kökenine dayanan *il-e* zarf fiili gramerleşip *ile* çekim edatına dönmüştür. Türkiye Türkçesinde artık arkaik ve diyalektal kalan *ilen* ise eski vasıta ekinin bu *ile* edatına bulaşmasıyla meydana gelmiş olmalıdır (ekleşmiş şekilleri *ile*: *-ila / -ile, -ula / -üle, -inan / -inen, -unan / -ünen*). Nitekim son çekim edatlarına ekleşme olgusu dolayısıyla eğildiğimizde +n vasıta ekinin donuklaştığı; ET *kipi* > *kibin* > Az. *kimin*, Çağ. *bigi* > *bigin* “gibi”; ET *ked* > *kedin* > *keyin, kiyin* “sonra”; ET *sayu* > *sayı* > *sayın* “her”; ET *teg* > *tegin* “kadar; gibi”; ET *tapa* > *taban* “doğru” edatlarını da bu bağlam içinde (*ile-n* > *ilen*) incelemiştik (Öner 1999: 16). Nitekim C. Brockelmann da 1954’te yazdığı Doğu Türkçesi gramerinde *ile, bile* ve *birle* biçimlerinin -n vasıta hâli ekini alabildiğini belirtmiştir (Brockelmann 1954: 183).

ET *birle* ve Oğuzca *ile* edatlarının “birlikte, beraber, ile” anlamları ve +n vasıta kalıplaşmasıyla denk olan *birlen* ~ *ilen* gibi ortak yönleri olsa da kökenleri şüphesiz farklıdır. Tarihî Türk yazı dilinde söz başında /b/ ünsüzünün *b* > *p* gibi sedasızlaşması veya genellikle nazal komşuluğunda *b* > *m* biçiminde nazalleşmesi iyi bilinen düzensiz ünsüz değişimleri arasındadır. Fakat sadece Oğuzca *ol-* fiilini ET *bol-* biçimiyle birleştirme gayreti dolayısıyla bazı yazarlarca anılan söz başı /b/ ünsüzünün zayıflaması veya düşmesi (*b* > $\emptyset$) bizim belgeleyebildiğimiz bir ses değişmesi değildir. Dolayısıyla yukarıda yanlış bir birleştirme olduğunu belirttiğimiz *birlen* ~ *ilen* denkliği veya *birlen* > *bilen* > *ilen* değişmesi ses bilgisi bakımından da imkânsızdır.

Z. Korkmaz, *ile* edatının kolaylıkla ekleştiğini ve bu arada bir görev aşınmasına da uğradığı için ekleşmiş olan bu edatın aynı görevdeki *birlikte* ve *beraber* edatlarından biri ile genişletildiğini belirtmektedir (Korkmaz 2009: 1070). Burada anılan *ile birlikte*

ve *ile beraber* kullanımlarının yanı sıra şimdi eskimiş olan başka bir kullanım biçimini de analiz:

Batı Türkçesinin ilk metinlerinde yer alan *ile bile* kullanımı da açıklamak istediğimiz *birle* > *bile* edatının “birlikte, beraber” anlamındaki Eski Türkçe zarfa dayandığını gösterir: “*Gel dur benim ile bile gidelim, varalım tefahhus idelim.* Ferecname XV yy.; *Sonra yine girdi bir çuval çıkardı, mezkûr kul ile bile aldık gittik.* Bursa Şer’iye Sicilleri, XV. yy.; *Gece ile başım altından kendi esbabım ile bile sirkat olundu.* Ankara Şer’iye Sicilleri XVI. yy.” (TS. I 550). Z. Korkmaz’ın belirttiği *ile birlikte* ve *ile beraber* kullanımları Eski Anadolu Türkçesinde tespit edilen bu *ile bile* “ile beraber” kullanımının daha yeni örnekleridir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *bile* “birlikte, beraber” zarfının +CA ekiyle genişlemiş *bilece* “beraber” biçimi de vardır: *Şeyh Edebalı kızın bilece getirip.* Tevarih-i Al-i Osman XV.yy.; *Ve giderken mezbur Nebi’ye haber dahi gönderdik, bilece gidelim dedik.* Ankara Şer’iye Sicilleri XVI. yy. (TS I: 552). Aynı +CA genişlemesinin +m iyelik ekli *bilemce* “yanımda, beraberimde” yapısına da yol açtığını görüyoruz: *Sizi bilemce tutsak iletirem* (TS I: 554-555).

EAT *bile* “beraber” zarfının *bile ko-* “bir arada bulundurmak”; *bile koş-* “eklemek, birleştirmek, arkadaş etmek”; *bile doğmuş* “yaşdaş, yaşıt” gibi birleşikleri ve *bilelik* “maiyet, beraberlik” gibi kavram adı olan kullanımları da vardır: *Bilelik câmundan içirdin şarap / Ne firak adın bilirdik ne hicap* (TS I 554). Bu *bile* zarfının *alt* ve *üst* gibi mekân zarfları gibi iyelik ve hâl ekleri de aldığını ekleyelim: *Bümyamin’i ilettiler saraya / Yusuf dahi turdu vardı bileye; biz varavuz Yusuf’un bilesine; yetmiş bin ferişte bilesinde avaz götürüp...* (TS I, 558-559)

Özellikle Eski Anadolu Türkçesindeki bu *ile bile* ve *bilece* zarf kullanımı örneklerine bakınca; Türkçe Sözlük’te örneklenen “*Bir damlası bile deniz hakkında bize ilmî bir fikir vermeye yetiştir*” cümlesindeki gibi *bile* bağlama ve kuvvetlendirme edatının, Eski Türkçe (*birle* >) *bile* veya Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *bile* “ile, birlikte” edatından farklı olduğunu söylemek mümkündür.

4. Batı Türkçesinde Kuvvetlendirme Edatı *bile*

Batı Türkçesinin ilk yüzyıllarında bağlama edatı olarak kullanılan arkaik *bile* edatıyla eş sesli (*homonym*) olan *bile* edatı daima bağlama ve özellikle de kuvvetlendirme işlevinde olmuştur.

Z. Korkmaz “Türkçede oğ / ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine” başlıklı makalesinde, türlü kuvvetlendirme işlevleri için Türkçede *tağı* (*dağı*, *dahi*, *daha*, *da*, *tagın*) *yme*, *tağı yme*, *oğ*, *ertiñgü*, *ayığ*, *ıdı*, *neñ*, *arıtı*, *iñgen*, *iğen*, *yine*, *pek*, *aslâ*, *hem ... hem*, *ne ...ne*, *bit*, *sun*, *munav* vb. kelimeler ile, *-ça* / *-çe*, *-kınyâ* / *-kinye*, (*-kına* / *-kine*, *-kıa* / *-kie*), *-rağ* / *-rek*, *-ma* / *-me*, *-gak* / *-gek* (*-kağ* / *-kek*) *-la* / *-le*, *-çı* / *-çi* gibi türlü ekler kullanıldığını tespit etmiştir (Korkmaz 1961: 13).

S. Çağatay “Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler” başlıklı makalesinde edatların kuvvetlendirme işlevini şöyle belirtmektedir: “Umumi bir ad ile edat olarak bilinen kelimecikler, bazı cümlelerde tekit olarak kullanılırlar ve mânâyı bütünlemiş olurlar. Bu cümleler birçok hallerde tekit olmadan da anlaşılabilirler, fakat tekit edildikten sonra özel bir idiomatik incelik verilmiş olur” (Çağatay 1962: 103).

J. Deny, tavır zarfları arasında yer verdiği *bile* biçimini “herhangi bir işin beklenilmeyen bir genişlik ve yaygınlık aldığını ifade etmekte kullanılır” diye tanımlamıştır (Deny 1941: § 437). J. Deny’nin gramerini Fransızcadan çeviren A. U. Elöve’nin buradaki notu da çok ilgi çekici ve güzel bir dikkattir: “Bizce bu *bile* söylenişte bir olmakla beraber menşeleri itibarıyla de cümledeki mevki ve işlemleri itibarıyla de büsbütün ayrı iki kelimedir. Cümlede her kelimedden sonra gelebilerek o kelimeye hususi bir ehemmiyet ve üstünlük veren *bile* kelimesi bizce eski Türkçenin *bil e* (= *bil ha*) suretindeki bir kalıntısıdır ki ikaz ve tenbih mânasıyla ufak bir mutarıza cümlesidir” (Deny 1941: 271).

M. Ergin, bağlama edatları arasında yer verdiği *bile* için şunları belirtmektedir: “Dahi’nin daha kuvvetlisi olan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsur daha önce gelen veya bahis konusu olan bir unsura bağlarken kuvvetle belirtir. Hem ismin hem fiilin sonuna gelebilir: bunu çocuk bile yapmaz, taşıtı bile misallerinde olduğu gibi. Bu edatın kuvvetlendirme fonksiyonu ön plandadır. Bağlama fonksiyonu bazan hiç görünmeyebilir ve edat yalnız belirtme fonksiyonu ile karşımıza çıkar” (Ergin 1983: § 628).

F. Zeynalov “*Türk dillerinde kömekçi nitg hisseleri*” başlıklı alanında öncü çalışmasında Azerbaycan Türkçesindeki *béle* edatını şöyle tanımlamaktadır: “Zamirlerden ayrılmış *béle* edatı Oguz grubu dillerde geniş şekilde kullanılır. Başka Türk dillerinde bağımsız anlamı olan *béle* zamiri kullanılsa da onun eş sesli dengi olan *béle* edatı kullanılmaz. Bu edat, daima ait olduğu söz ve söz öbeğinden sonra gelir, ait olduğu özelliği kuvvetlendirmeye bazen de nesneyi diğerlerinden ayırmaya hizmet eder” (Zeynalov 1971: 200).

T. Banguoğlu gramerinde “bağlam cümleleri” arasında “üsteleme cümlesi” diye bir alt tür belirlemiş ve “*Kızı everdik, torunumuz bile oldu*” diye örneklendirmiştir (Banguoğlu 1974: § 464).

N. Hacıeminoğlu Türkçe *bile* “dahi, hatta” sözünün kuvvetlendirme (*tekid*) edatı olarak kullanıldığını ve daima anlamını kuvvetlendirdiği sözden sonra geldiğini belirtmiş, kökenine dair bir tespit de bulunmamıştır (Hacıeminoğlu 1974: 219).

Z. Korkmaz da *bile* bağlacının *da*’dan ve *dahi*’den daha güçlü bir pekiştirme işlevi olduğunu ancak bağlama işlevinin daha zayıf kaldığını belirtmektedir (Korkmaz 2009: § 854.3).

T. Gülensoy da Köken Bilgisi Sözlüğünde *bile* “bile” sözünü (= OT. *bile* ~ *birle* (DLT); *birle* (353 kez), *bile* (264 kez) (KB) < *bir+il-e*) biçiminde gösterip yukarıda anılan *bile* < *birle* “birlikte, ile, beraber” edatıyla birleştirmiştir (Gülensoy 2007:144).

Eski Türkçede bağımsız ve asli bir *bile* “dahi” kuvvetlendirme edatının var olmadığını ancak *birle* > *bile* gelişmesiyle “birlikte, beraber, ile” anlamında ikincil bir çekim edatı bulunduğunu görüyoruz (krş. EDPT: 332; DTS: 98). Bugün Türkiye Türkçesinde artık hiç kalmayan bu *bile* “birlikte, beraber, ile” çekim edatının Batı Türkçesinin ilk yüzyıllarında arkaik bir yapı olarak kullanıldığını ve dilde daha yeni bir edat olan *ile* biçimine yerini bırakarak ortadan kalktığını yukarıda gördük.

Eski Türkçe yadigarlarında çoğunlukla kökenleri birer zarf fiile dayanan (*azu*, *artukı*, *biriki*, *takı*, *udu*, *ulayu*, *yeme*) bağlama edatları vardır (Tekin 1968: § 3.261). Bunlardan *takı* zarfının erkenden edatlaşmış “dahi” anlamında kuvvetlendirme edatı olarak kullanılmaya başladığı anlaşılıyor (DTS 536).

A. Temir, Eski Türkçedeki bağlaçları bütün kullanımlarıyla incelediği geniş kapsamlı iki makale yayımlamıştır. Burada anılan *inçip* “ancak” < **inç-* “böyle yapmak” biçimi (bk. Temir 1956b: 250-251) hakkında J. R. Hamilton’un tasarlanan bu fiil metinlerde geçmediği için *inçe erip* “ve / ama şöyle ki, ve / ama, zira” biçiminde açıklaması -*p* bitişli bir zarf fiilin edatlaşması bağlamında da değerlidir (Hamilton 1998: 75, XV.1). Burada karmaşık düşüncenin ve birleşik cümlelerin geliştiği Eski Uygurcada sayısı artan bağlaçların yüksek bir kullanım sıklığına ulaştığını da vurgulamak gerekir: Sadece *Altun Yaruk* metninde 233 kez geçen *inçip* biçiminin (bk. Kaya 1994: 507-508) J. R. Hamilton’un birleştirmesinde olduğu gibi ses ve biçim olarak yıpranıp kaynaşması (*inçe erip* > *inçip*) yönündeki etimolojisi bizce de uygundur.

Eski Türkçede konumuz olan *bile* “dahi” kuvvetlendirme edati henüz gelişmemişken *taki* “dahi” biçiminin kullanımı yaygındır. Nitekim tarihî Doğu Türkçesi ve Kuzey Türkçesi ile onların mirasçısı olan çağdaş Türk yazı dilleri ve lehçelerindeki kullanım sıklığı da bu eski biçimin fonetik türevleri hâlinededir: Kzk., Nog, Kkalp., Başk., Tat. *tagı* ; Kırg. *dağı*; TT. *dahi, daha* (bk. Sevortyan 1980: 122).

Eski Türkçede *bile* “bilerek” zarf fiilinin dengi olarak *bilü* “bilerek” biçimi yaygındır:

AY *mini yme bilü yarlıkasunlar* (133-11); *kentü tükel bilü yarlıkayur siz* (539-22) (Kaya 1994: 415).

KB 5635 *yidi arzu ni’met özüm uğlayu / tirildim hem ud teg bilü bilmeyü* “Ben, öküç gibi heves ve nimet yedim/ bilerek bilmeyerek bir öküç gibi yaşadım” (Arat 2006: 938-939).

Eski Anadolu Türkçesi atlarından *Marzubanname Tercümesi* (Korkmaz 1973: 316), *Hurşidnâme* (Ayan 1979: 437), Şeyhi’nin *Hüsrev ü Şîrin*’i (Timurtaş 1980: 201) Erzurumlu Darîr’in *Kıssa-i Yusuf*’u (Karahana 1994: 334), *Süheyl ü Nevbahar* (Cin 2012: 461) gibi mesnevilerin metinlerinde de (XIV. yüzyıl) *bile* edati daima “birlikte, beraber” anlamında kullanılmıştır, *bile* “dahi, hatta” biçimi henüz gelişmemiştir.

Bu metinlerde *bil-* “bilmek” fiilinin -A istek çekimli ekiyle oluşan 3. şahıstaki *bile* “bilsin, bilmeli” yüklemine, Eski Türkçeden kalan *bile* (< *birle*) edatıyla eş sesliliğinin okuyucular ve naşirler için ciddi bir zorluk oluşturduğunu belirtelim.

Batı Türkçesinde izini sürdüğümüz *bile* “dahi, hatta” bağlama edatının ilk kullanımlarının ancak XVI. yüzyılda geliştiğini görebiliyoruz; örnek olarak “Bâki Divanı”nı inceleyelim:

Seyr-i gülşende ne hâsıl bile yâr olmayıcak / Şâh-ı gülden ne biter tâze bahâr olmayıcak. Bu beyitte *bile* zarf kullanımıyla *bile yar olmayıcak* “...birlikte yar olmayınca” diyen şairin aşağıda kaydedilen örnekleri artık Türkiye Türkçesindeki “dahi, hatta” anlamının ve kullanımının aynıdır:

Asitanı pâkine muhtâc muhtlak has u ’âm / Yaluñuz kullar degül tahtında sultânlar bile. (Öztürk, 2007: 78).

İnkisâr-ı bal ile zehr-i gam itse telh-kâm / Şehd şîrin itmez ağzın ’âşikuñ sükker bile. (Öztürk, 2007: 28)

Tâb-ı dilden ahger-i sûzâna döndi gözlerüm / Bu meseldür kim yanar huşküñ yanınca ter bile. (Öztürk, 2007: 35)

Neşâti’nin (XVII. yy.) çok meşhur *bile* redifli gazelinden:

Gittin ammâ ki kodun hasret ile câmi bile / İstemem sensiz olan sohbet-i yarânı bile (krş. Hacıeminoğlu 1974: 219).

Nedim Divanından (XVIII yy.): *Nâzenînim görse işven bezm-i meyde cûş edüp / Hâletinden raksa başlar sâgar-ı sahbâ bile* (Macit, 2012: 193).

5. Çekim Edatı *bile* # Kuvvetlendirme Edatı *bile* (Morfolojik Farklar)

Çekim edatı *birle* > *bile* biçiminin Eski Türkçeden beri eklemlediği isimler hep eksiz haldedir:

ET *Erdemlig kişi ertini birle tüz erür; ečki sütü birle yunsar* (EDPT 364)

EAT *Hakkın emri bile ferman irişdi* (TS I, 552)

Zamirlerde ise yaygın olarak ilgi hâli ekiyle bağlandığı gözlenir:

ET *Ol menig birle oğ atışdı* “O benimle ok atmakta yarıştı” (DLT 158)

EAT *Kanı ol safâlu demler ki seniñ bile geçürdik* (Ahmed-i Dai, bk. Tiken 2004: 10)

Çekim edatı *birle* > *bile* biçiminin zamirlere ilgi hâliyle bağlanmasına bakarak zamirlerdeki morfolojisinin de yalın hâl (*nominatif*) değil eksiz ilgi hâli olduğunu kabul edebiliriz (krş. *Türkçe için fakat bizim için, onun için* vb.).

Kuvvetlendirme edatı *bile* ise isimlere eksiz bağlandığı gibi zamirlere de eksiz bağlanmaktadır: *Çocuk bile anlardı; o bile gelirdi* vb. Her ikisi de cümlede özne olan bu isim ve zamir örneğinden başka kullanımlara da bakalım:

Nesneyi kuvvetlendirme- *O parasını bile ödemiş; sizi bile unutmuş* vb.

Yer tamlayıcısını kuvvetlendirme- *Dağlara bile tırmanır; sokakta bile görülmez; ağaçlardan bile toplarız* vb.

Zarfı kuvvetlendirme- *Öğrenci çalışarak bile başaramamış; yükseklerde yazın bile serindir; akşamdan sonra bile giderdiniz* vb.

Yüklemi kuvvetlendirme ve bağlama- *Gitti bile* (“hatta, üstelik”); *gece gündüz çalışsak bile o kadar kazanamayız* (“dahi, da /de”) vb.

Türkçede *bile* kuvvetlendirme edatının önündeki isimlerle veya zamirlerle diğer kuvvetlendirme edatları olan *da / de, dahi* gibi herhangi bir hal eki istemeden eklemlediğini görüyoruz; oysa çekim edatı olan arkaik *bile* Batı Türkçesinin başlangıcından XVI. yüzyıla kadar görüldüğü devir boyunca metinlerde eksiz ilgi hâlinde isim (*Hakkın emri bile ferman irişti*) ve ilgi ekli zamir morfolojisi ile görülmektedir. Buna göre Batı Türkçesine kadar gelen arkaik çekim edatı *bile*’nin isteminin ilgi hâli olduğunu oysa kuvvetlendirme edatlarının bir isteminin bulunmadığını vurgulamalıyız.

6. Çekim Edatı *bile* # Kuvvetlendirme Edatı *bile* (Semantik Farklar)

Çekim edatı olarak gelişen *birle* > *bile* ve çağdaş Türk yazı dillerindeki *bilen* > Bşk., Tat. *belen*, Kzk. *menen*, *bile* > Krç. *bıla* vb. öncelikle zarf kökenindeki “beraber, birlikte” anlamını hiç yitirmemiş buradan gelişen *bile* şekli daima “ile” edatına denk anlamıyla bir çekim edatı olarak kullanılmıştır.

Bağlama ve kuvvetlendirme edatı *bile* “dahi, hatta” ise Eski Türkçede yoktur ve sonra da dil tarihinde sadece Batı Türkçesinin geliştiği alanda görülür ve çekim edatı olan *birle* > *bile* “ile” biçiminden çok daha yenidir. Yukarıda Eski Türkçenin ilk metinlerinden beri tanıklandığını gördüğümüz *birle* (VIII. yy.) > *bile* (XI. yy) son çekim edatından en az beş asır sonra kullanıldığı gözlenen *bile* “dahi, hatta” (XVI. yy.) bağlama edatı, gramerdeki görevi itibarıyla bir çekimlenmeye girmez, kısacası hiç çekim edatı olarak kullanılmaz. Buna ilave olarak belirtelim ki diğer kuvvetlendirme edatları olan *da / de* ve *dahi* anlam ve köken bakımından hiç çekim edatı olarak kullanılmamıştır; dolayısıyla *bile* çekim edatının çağlar içinde *bile* kuvvetlendirme edatı olarak işlev kazanması da bizce uygun bir semantik gelişme gibi görülmektedir.

7. Köken Bilgisi ve Sonuç

Burada eş sesli fakat farklı sentaks görevleri olan iki edat olarak ayrımlarını vurgulamak istediğimiz Batı Türkçesine kadar gelen arkaik *bile* “ile, beraber” son çekim edatı ve *bile* “dahi, hatta” kuvvetlendirme edatının ikisi de etimolojik olarak birer zarfın edatlaşması ile meydana gelmiştir:

Çekim Edatı *birle* > *bile* :

1. Aşama- ET *birle* “*bir yerde, bir anda” (< *bir-le*; ET *bir* isminin +IA vasıta hâli; krş. *tañla* “sabahleyin”, *tünle* “geceleyin”).

[Çekim edatı *birle* biçiminin kökenindeki ET *bir* isminin sayı adı olmadığını da burada belirtmeliyiz; *Drevnetyurkskiy slovar*’ bir maddesinde (Örn. Tonyukuk Yazıtı: *üç körüg kişi kelti sabı bir*) anılan “aynı” anlamı konumuz olan *birle* “birlikte, beraber” edatına esas olmuştur (DTS 101); krş TT. *Ne bilsinler ki onlar bence birdir elem, haz.* (Türkçe Sözlük 2010: 347)].

2. Aşama- *birle* “birlikte” (ET +IA vasıta hâli ekinin taşlaşmasıyla *birle* “birlikte” zarfı krş. *birge* “birlikte”).

3. Aşama- isim kökenli *birle* “beraber” zarfının bağlı morfem hâlinde evrimleşip son çekim edatı olması *birle* “ile” [ET *üçün, kibi, kidin, soñra* vb. isim kökenli zarfları da bağlı morfem halinde eklenme yönüne dönüp gramerce evrimleşmiş ve Türkçe çekim edatları arasına katılmıştır].

Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatı *bile* : 1. Aşama – ET *bil-* “bilmek” –A zarf fiil biçimi > *bile* “bilerek, bilip, bilinçli olarak, kasten” (Örn..) 2. Aşama- BT *bile* “dahi, hatta” kuvvetlendirme edatı (Osm. *Asitamı pâkine muhtâc muṭlaḳ ḥas u ‘âm / Yaluñuz kullar degül tahtında sultânlar bile*; TT *Dostlarımı bile çağırmamış* vb.). Nitekim Türkçe bir diğer kuvvetlendirme edatı olan *dahi* biçimi de (ET *taḳ-* “takmak, bağlamak” *taḳı* > EAT *daḳı* > Osm. *dahi*) fiil kökenli bir zarf fiilin edatlaşması ile oluşmuştur.

Genel Türkçede *birle* > *bile* “birlikte; ile” ve türevleri çekim edatı olarak Batı Türkçesi dışında hemen hemen her alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Altay., Hak. *minañ*, Bşk. *mënen*, Kry., Tuv. *bile*, Krç.-Blk. *bıla*, Kkalp., Kırg. *menen*, Kmk. *bulan*, Şor. *bıla*, Tat. *bëlen*, Trkm. *bilen*, bk. Şerbak 1987: 80). Eski Türkçeden

itibaren bütün Türk dili alanında dil yadigârlarında tanıklanan *birle* > *bile* “birlikte; ile” edatının çağdaş dil alanındaki bu yaygınlığı da onun alıntı olmayan ve Eski Türkçeye ait bir söz varlığı olduğu gösterir. Oysa *bil-e* > *bile* “dahi” kuvvetlendirme edatı Batı Türkçesinde de sınırlıdır (krş. Az. *bêle* “dahi, hatta” ADİL -I 2006: 255). Bu yayılımdaki sınırlılığının Eski Türkçede bulunmayan sadece XVI. yüzyıldan beri tanıklanan kullanımı da Türk dili için genel değil bölgesel özellik ve kullanımdaki bir sınırlılık olarak kabul edilebilir.

Genel Türk dili alanında vasıta (*instrumental*) veya birliktelik (*comitative*) işlevli bu *birle* > *bile* “ile, beraber” çekim edatının hiç kuvvetlendirme edatı olarak (*bağlam, bağlaç*) evrimleşmediğine de dikkat çekmeliyiz.

Sonuç olarak, çekim edatı *bile* (< ET *birle*) biçimiyle kuvvetlendirme edatı *bile* (< *bil-e*) yukarıda ele alındığı üzere kökenleri, söz dizimindeki morfolojileri ve anlamları bakımından farklı olan eş sesli edatlar olarak kabul edilmelidir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- ADİL (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Dört Cildde, Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası
- ARAT, Reşit Rahmeti (1951). *Atabetü'l-Hakayık*, İstanbul: Ateş Basımevi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı.
- AYAN, H. (1979). *Şeyhoğlu Mustafa Hurşid-nâme* (Hurşid ü Ferahsâd) İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini, Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 502.
- AY bk. Kaya (1994).
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974). *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.
- BROCKELMANN, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- CİN, Ali (2012). *Mesud bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahar (Kenzü'l-Bedâyi') İnceleme- Metin – Dizin*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÇAĞATAY, Saadet (1962). “Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler”, *Németh Armağanı* (Haz. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu) Ankara: TDK 191, 103-110.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi*. (Terc. A. U. Elöve) İstanbul: Maarif Matbaası.
- DLT KÂŞGARLI, M. (2005). *Divanü Lugâti't-Türk* (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser) İstanbul: Kabalıcı.
- DTS *Drevnetyurkskiy slovar'* (1969). Red. V. M. Nadelyaev - D. M. Nasilov - E. R. Tenişev - A. M. Şçerbak) Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- DUMAN, Musa (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde –IA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies* Volume 3/3 Spring 2008, 345-355.
- DURMAZ, Canan (2008). *Yunus Emre Divanı'nda ve Risaletü'n-Nushiyye'de Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi. *Dil Araştırmaları*, Sayı: 2, 35-56.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.

- EDPT CLAUSON, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- ERGİN, Muharrem (1963). *Dede Korkut Kitabı II İndeks* – Gramer, Ankara: TDK 219.
- ERGİN, Muharrem (1983). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi.
- ERSOY, Feyzi (2013). “Çuvaş Türkçesindeki +IA Eki Üzerine”, *Dil Araştırmaları Sayı: 13 Güz 2013*, 57-71.
- ETG GABAIN, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK 332.
- GRØNBECH, K. (1995). *Türkçenin Yapısı* (Çev. M. Akalın) Ankara: TDK 609.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK 911.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1974). *Türk Dilinde Edatlar*, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- HAMILTON, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. V. Köken) Ankara: TDK 682.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009). Edat Üzerine Düşünceler. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 157-169.
- KARAHAN, Leyla (1994). *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yusuf*, Ankara: TDK 564.
- KARATAŞ, M. (2005). *Fuzûlî'nin Türkçe Divanının Söz Varlığı*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 987 s.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK 607.
- KB (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce) İstanbul
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*. Moskva - Leningrad: Nauka.
- KORKMAZ, Zeynep (1961). *Türkçede ok / ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1961, 13-29.
- KORKMAZ, Zeynep (1973). *Sadru'd-din Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi, İnceleme – Metin – Sözlük – Tıpkıbasım*. Ankara: DTFC yay. 219.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*, 3. Baskı, Ankara: TDK 827.
- LI, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 40.
- MACİT, Muhsin (2012). *Nedim Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 3371, 348.
- MANSUROĞLU, M. (1955). Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1955*, 59-72.
- NECİP, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İ. Kurban) Ankara: TDK 615.
- ÖNER, Mustafa (1999). Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi. *Türk Dili*, Sayı 565, Ocak-1999, 10-18.
- ÖNER, Mustafa (2003). Edatların “Karşılaştırma” ve “Sınırlandırma” Bağlantıları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 1999 / I-II*, 147-157.
- ÖNER, Mustafa (2004a). Türkçe Söz Diziminde Eklenme Yönündeki Yapılar Üzerine. *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK. Yay, Ankara, 283-289.
- ÖNER, Mustafa (2004b). Türkçede -Ilg > -II Ekli Niteleme Sözcüklerinin Edatlaşması” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I-II*, 20-26 Eylül 2004, Ankara: TDK 855, 2239-2251.
- ÖNLER, Zafer (1996). “Türkçede -IA Zarf Eki”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara: TDK 632, 9-15.
- ÖZMEN, Mehmet (2001). *Ahmed-i Dai Divanı*, 2 Cilt, Ankara: TDK 775.
- ÖZTÜRK, F. (2007). *Bakî Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. XXII+ 1248.

- SEVORTYAN, E. V. (1978). *Etimolojişeskiy slovar 'tyurkskih yazıkov, Obşçetyurkskih i mejtyurkskih osnovı na bukvu "B"*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- SEVORTYAN, E. V. (1980). *Etimolojişeskiy slovar 'tyurkskih yazıkov, Obşçetyurkskih i mejtyurkskih osnovı na bukvı "V", "G", i "D"*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- ŞÇERBAK, A. M. (1987). *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Nareçie, slujebnye çasti reçi, izobrazitel'nyaya slova)*, Leningrad: İzd. Nauka.
- ŞÇERBAK, A. M. (1994). "Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1989, 317-321.
- ŞİRİN, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı, Notlar*. İstanbul: "Bilge Kültür ve Sanat"
- TEKİN Talat (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University, Bloomington.
- TEMİR, Ahmet (1956a). Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen –I. *Oriens*, Vol. 9, No. 1, 41-85.
- TEMİR, Ahmet (1956b), Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen –II. *Oriens*, Vol. 9, No. 2, 233-280.
- TİKEN, Kâmil (2004), *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar ve Zarf - Fiiller*, Ankara: TDK 837, XX + 177.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1980). *Şeyhi ve Hüsrev ü Şirîn'i, İnceleme – Metin*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No. 2670.
- TS *Tarama Sözlüğü* I, A-B Ankara, 1963, TDK 212.
- TT *Türkçe Sözlük* (Haz. Ş. H. Akalın vd.) 11. Baskı, 2011, Ankara: TDK 549.
- TULUM, Mertol (1993). -La/-Le Ekine Dair. *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVI, İstanbul, 157-164.
- ZEYNALOV, F. R. (1971). *Türk dillerinde kömekçi nitg hisseleri (Oguz grubu dilleri esasında)* Bakı: Maarif Neşriyatı.